

Скормний Д.А.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.9:177.9

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.1.20>

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ВИМОГА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Ідея справедливості відіграє ключову роль у житті будь-якого суспільства та є запорукою злагодженого співіснування людей. Важливе місце посідає справедливість й у правовій площині. Фактично давньогрецьке слово «дике» (справедливість) виникло в результаті наділення новим значенням понять «звичай» і «закон» [11, с. 121], а латинське слово «*justitia*» – означає «справедливість» і походить від слова «*jus*» («право») [12, с. 27]. Тож справедливість у правовому вимірі відіграє роль основоположної (вихідної) ідеї права та визначає його зміст.

Темі справедливості були присвячені багато наукових робіт, авторами яких є Н.В. Воронкова, А.Л. В'язов, О.С. Горелік, О.П. Дзьобань, Е.В. Кабишева, Ю.С. Резнік, Дж. Ролз, В.В. Марчук, М.О. Медведєва, Є.О. Письменський, М.І. Хавронюк та інші. Однак попри значну кількість наукових досліджень, присвячених згаданій темі, проблема справедливості й у наші дні продовжує залишатися досить актуальною. Особливо гостро це відчувається у сфері, де до особи можуть застосувати найбільш жорсткі обмеження прав і свобод – у кримінальній відповідальності.

Справедливість у праві має певні критерії, які втілюються в ідеях рівності, індивідуального підходу до вирішення ситуації правової невизначеності (відмінності), гуманності та системному характері справедливості. Враховуючи наведені вище критерії справедливості у правовому вимірі, можна більш детально дослідити зміст справедливості як вимоги кримінальної відповідальності та сформулювати її визначення, що і є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. Автор зазначає, що кримінальну відповідальність він розглядає як комплексне явище, яке охоплює матеріальні підстави кримінальної відповідальності (безпосередньо кримінальні правопорушення та санкції за них), порядок притягнення до відповідальності (процесуальний аспект), а також процес виконання призначених судом покарань. Такий підхід до розуміння кримінальної відповідальності продиктований системним характером справедливості, адже, навіть оцінюючи окремо справедливість матеріальних чи процесуальних положень відповідальності, ми неодмінно повинні враховувати їх взаємодію як цілісного механізму.

Як стверджує О.С. Горелік, категорія справедливості може проявлятися на різних рівнях. До найбільш широких належить поняття соціальної

справедливості, яке охоплює усі сфери соціальної дійсності. Однією з форм її реалізації є справедливість як правовий принцип. Всередині права вона виступає як загальноправовий принцип, галузевий або такий, що є властивим окремим інститутам права. Всі рівні базуються на загальних уявленнях про справедливість, але по мірі зменшення рівня їх абстракції виступають у вигляді більш конкретних вимог, закріплених у законі або тих, які втілюються на практиці [13; 4, с. 3].

Справедливість кримінальної відповідальності загалом потрібно визначати, виходячи з декількох правових площин. Перший вимір можна назвати вертикальним або ієрархічним. Він розкриває розвиток і конкретизацію ідеї справедливості із загальноправового рівня до безпосередньо окремих інститутів і приписів тієї чи іншої галузі права (у нашому випадку галузі кримінального права, кримінального процесу чи кримінально-виконавчого права). Другий – розкриває справедливість як результат взаємодії трьох галузей права на шляху до виконання завдань кримінальної відповідальності. Такий вимір покаже горизонтальні зв'язки галузей права та виявляє синергічну справедливість усіх етапів (стадій) кримінальної відповідальності.

Більш детально імперативні зв'язки справедливості кримінальної відповідальності можна показати на трьох рівнях взаємодії: галузевому, національному (державному) та глобальному (міждержавному). Перший рівень проявляє вимоги справедливості, виходячи із завдань, які ставляться перед окремими галузями права, покликаними забезпечити кримінальну відповідальність, враховуючи тільки їм притаманні особливості предмета та методу правового регулювання суспільних відносин (кримінальне право, кримінальний процес чи кримінально-виконавче право). Національний (державний) рівень розкриває справедливість усіх ланок державної системи притягнення до кримінальної відповідальності, виходячи з критеріїв справедливості окремої держави. Тут йдеться про справедливість закріплення кримінальної відповідальності в Основному Законі держави – Конституції – та розвиток її положень у нормативно-правових актах меншої юридичної сили.

Натомість глобальний (міждержавний) рівень є консолідованим ставленням цивілізованого суспільства до того, якою має бути справедлива кримінальна відповідальність незалежно від тих чи інших регіональних особливостей певного соціуму.

Глобальне уявлення про справедливість кримінальної відповідальності може частково або цілком не співпадати з уявленням про неї у тій чи іншій державі в силу певних як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Проте міждержавний рівень відіграє роль орієнтира для інших суспільств із тим, щоб вони переймали найкращі напрацювання розвинутих держав у сфері кримінальної відповідальності. Глобальний рівень набуває все більшої актуальності з огляду на загальносвітові тенденції до глобалізації та «розмивання» кордонів між державами та націями. Це породжує нові виклики, вирішити які можна лише спільними зусиллями. Саме тому при визначенні справедливості кримінальної відповідальності слід враховувати не тільки галузевий і національний рівні, а й міждержавний.

Горизонтальні зв'язки між галузями права в аспекті кримінальної відповідальності більш доцільно прослідкувати, використовуючи ті критерії справедливості у правовому вимірі, про які вже було зазначено раніше. Так, кримінальна відповідальність у розумінні її справедливості має відповідати таким критеріям: рівність, індивідуалізація відповідальності, гуманність і системність. Автор спробує дослідити їх більш детально.

Спочатку автор досліджує критерій *рівності*. У рамках кримінальної відповідальності рівність можна умовно розділити на два аспекти – однакові правила для всіх та рівні можливості. *Однаковість правил* передбачає однакову обов'язковість положень законодавства про кримінальну відповідальність для усіх та сталу практику його застосування. Це проглядається у рівності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина (рівноправності), а також рівності перед законом і судом. Рівноправність створює однакові вихідні умови для кожного, де чітко визначено обсяг дозволеної та забороненої законодавством поведінки індивіда, а також визначена міра відповідальності за порушення таких правил. Усе, що не передбачено законодавством, не може бути інкриміновано особі як кримінально каране діяння, адже це буде створювати нерівність одних осіб стосовно інших. Тож кримінальні правопорушення та міра відповідальності за них мають чітко й недвозначно визначатися законом про кримінальну відповідальність і не підлягати розширковальному тлумаченню. Більше того, така відповідальність не має зворотного характеру й не може застосовуватися до діянь, які мали місце до того, як були криміналізовані.

З іншого боку, не притягання певних осіб до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення теж матиме наслідком порушення рівності. Про це йдеться у принципі невідворотності кримінальної відповідальності (всі мають однаковий обов'язок нести відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення). Цей принцип означає не стільки невідворотність призначення і відбування (виконання) покарання, скільки має на увазі неможливість уникнути проведення повного та неупередженого дослідження усіх обставин кримінального

правопорушення в межах кримінального провадження для того, щоб винести справедливе рішення за його підсумками. Якщо судом таки було призначено конкретне покарання за кримінальне правопорушення, то у такому випадку згаданий принцип набуває саме змісту невідворотності відбування (виконання) покарання винною особою.

Однаковість правил виявляється й у забороні притягати до кримінальної відповідальності двічі за одне і те саме діяння. Як стверджує В.В. Марчук, вимога про заборону подвійної відповідальності належить не тільки до сфери призначення відповідної міри кримінальної відповідальності, а й до кваліфікації кримінальних правопорушень. Адже у зворотній ситуації має місце необгрунтоване посилення кримінальної відповідальності [13].

Принцип рівності перед законом і судом конкретизує вимогу рівноправності у тому розумінні, що особи, які вчинили кримінальне правопорушення, є рівними перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, місця народження, етнічного та соціального походження, майнового стану, службового становища, місця проживання, мовних або інших ознак [7, с. 71]. Суд має бути неупередженим, ставитись до всіх однаково з точки зору їх прав, свобод та обов'язків, давати рівні можливості реалізації своїх повноважень, не робити ні для кого привілейованих умов, за винятком, коли такі привілеї покликані вирівняти об'єктивно вразливий порівняно з іншими особами правовий стан. Судове провадження має відповідати вимогам змагальності, бути гласним, відкритим, промодити у визначенні законом строки та мати у підсумку обгрунтоване та вмотивоване рішення, яке може бути оскарженим відповідно до закону.

Важливо не допускати дискримінації як при закріпленні положень законодавства про кримінальну відповідальність, так і при їх застосуванні. Дискримінаційною можна констатувати тоді, коли немає об'єктивного і обгрунтованого пояснення запровадження тих чи інших обмежень (необгрунтованих переваг), коли такий дисбаланс прав, свобод та обов'язків не можливо раціонально пояснити виконанням тієї чи іншої легальної мети кримінальної відповідальності. Однаковість правил має на увазі і сталість практики застосування як матеріальних, так і процесуальних положень законодавства, які унормовують кримінальну відповідальність. Такі положення містять принцип правової визначеності, який, крім однаковості застосування законодавства, звертає увагу ще й на необхідність раціонального прогнозування розвитку кримінальної відповідальності у ключі повної відповідності вимогам права (законні очікування).

Рівні можливості осіб у рамках кримінальної відповідальності означають передбачену законом можливість кожної особи реалізувати свої права та законні інтереси, а також гарантовану державою відсутність перешкод на шляху до виконання покладених на таких осіб обов'язків. Питання рівності

можливостей як правило постає тоді, коли особа в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин зіштовхується з певними труднощами на шляху до реалізації власних повноважень. У такому випадку від держави вимагається забезпечити можливість реалізації згаданих прав і свобод шляхом запровадження певних правових механізмів, які вирівнюють «вразливий» стан (як у матеріальному, так і в процесуальному плані) осіб до загального рівня можливостей.

Така правова допомога певним особам не може розцінюватися як спонукання нерівності, адже вона спрямована саме на забезпечення однакових можливостей та обґрунтована об'єктивними обставинами (вік, стан здоров'я, соціальний стан тощо). Як зазначили О.О. Дудоров і М.І. Хавронюк: «...слід не тільки застосовувати однаковий правовий режим до об'єктивно однакових ситуацій, а й диференційований правовий режим до об'єктивно різних ситуацій» [7, с. 71].

Справедливість кримінальної відповідальності в рамках забезпечення рівних можливостей розкривається через право не свідчити проти себе, близьких родичів та членів сім'ї, гарантоване державою право на правову допомогу, презумпцію невинуватості, обов'язок суду трактувати будь-які сумніви стосовно доведеності кримінального переслідування на користь обвинуваченого (підозрюваного) тощо.

Автор розглядає і другий критерій справедливості кримінальної відповідальності – *індивідуалізацію відповідальності*. Цей критерій передбачає, що відповідальність конкретної особи за кримінальне правопорушення має ґрунтуватися на повному, всебічному та неупередженому дослідженні у розумні строки всіх обставин, які мають значення для прийняття справедливого рішення та його виконання. Такими обставинами є характер і ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, мотиви і цілі вчиненого, особистість винного, характер і розмір заподіяної шкоди, обставини, які пом'якшують і обтяжують покарання, думку потерпілого у справах приватного обвинувачення тощо [7, с. 71].

Суд при призначенні виду та міри покарання особі має визначати важкість негативних наслідків кримінальної відповідальності пропорційно вчиненому правопорушенню та за наявності необхідних умов звільняти її від кримінальної відповідальності чи відбування покарання. Також покарання має враховувати стан особи (майновий, соціальний, психічний тощо), можливості призначення менш суворого покарання, ніж визначеного санкцією статті чи замінити уже призначене покарання більш м'яким. При цьому керівним принципом при призначенні конкретної міри відповідальності має бути принцип доцільності, який проявляється у: 1) необхідності досягнення цілей і завдань кримінальної відповідальності; 2) виборі таких засобів, які можуть досягти зазначених цілей і виконати поставлені завдання; 3) відповідності засобів конкретним обставинам і тенденціям розвитку кримінального права, кримінального процесу та кримінально-виконавчого права [19, с. 27].

Цілі кримінальної відповідальності можна умовно розділити на найближчі та перспективні. Найближчими цілями є охорона прав і свобод людини від кримінальних посягань (регулятивно-охоронна діяльність); запобігання кримінальним правопорушенням – недопущення вчинення кримінальних правопорушень будь-якими особами (загальна превенція) чи створення умов, які перешкоджають здійсненню кримінальних правопорушень особами, що раніше вже вчиняли їх (спеціальна превенція); виховання, яке полягає у донесенні до свідомості людей змісту кримінально-правових заборон і формування в них такого ставлення, коли вони дотримуються положень законодавства за власним бажанням. Перспективні цілі полягають у зниженні рівня кримінальних правопорушень і його утримання на мінімально можливому рівні для забезпечення безпеки людини, суспільства, держави [19, с. 33–36]. Тож при застосуванні заходів кримінально-правового впливу суд має обрати такі з них, щоб досягнути зазначених цілей кримінальної відповідальності при мінімальних обмеженнях прав і свобод особи.

Третім критерієм справедливості кримінальної відповідальності є *гуманність*. Вона є моральним аспектом справедливості та проявляється у ціннісному підході до сприйняття людини як особистості, її честі, гідності, недоторканності і безпеки. Такий підхід до кримінальної відповідальності забороняє застосовувати до особи нелюдські та такі, які принижують честь і гідність людини покарання. Також метою покарання та заходів кримінально-правового характеру не може бути завдання особі болю чи страждань. Їх метою має бути максимальне збереження соціальних зв'язків особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у поєднанні з виправним впливом. Покарання не повинне бути націленим на знищення особистості, а має допомагати особі скорегувати свою поведінку до суспільно-прийнятого рівня та не вчиняти кримінальних правопорушень у подальшому.

Гуманність кримінальної відповідальності означає, що вона у першу чергу спрямована на захист прав і законних інтересів людини та громадянина від кримінально-караних посягань. При цьому правовий захист стосується як особи, яка постраждала від кримінального правопорушення (відновлення порушених прав і свобод, компенсація шкоди), у тому числі й незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності, так і людини, що визнана винною у такому діянні, – від надмірного кримінально-правового впливу. Важливим також є і державний вектор розвитку кримінальної відповідальності в сторону гуманізації покарань за кримінальні правопорушення та декриміналізація окремих діянь, які в силу тих чи інших обставин більше не є тим рівнем суспільної небезпеки, який потребує найбільш суворого виду юридичної відповідальності – кримінальної.

Гуманне ставлення до людини в межах кримінальної відповідальності знаходить своє втілення через законодавчо закріплену заборону піддавати

особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, які принижують її гідність (ст. 11 КПК України) [10].

Також гуманність проявляється у притягненні до кримінальної відповідальності винятково за винні діяння, а об'єктивне (без вини) інкримінування кримінального правопорушення заборонене. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому законодавством, і встановлено обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили (ст. 17 КПК України) [10]. Тут гуманність проявляється у тому, що при оцінці діяння обов'язково береться до уваги психічне ставлення людини як особистості, яка може і повинна усвідомлювати свої дії, а також керувати ними. В іншому випадку така відповідальність не матиме ніякого сенсу, адже її метою є не помста особі за її діяння, а повернення такої людини назад у суспільство (її ресоціалізація), пройшовши через певний шлях виправлення, не втрачаючи при цьому саму себе (особистість). Встановлення граничного віку, з якого настає кримінальна відповідальність, є продовженням ідеї суб'єктивного інкримінування і має на меті захист осіб, які в силу свого віку не здатні повноцінно усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними, від кримінального переслідування.

Гуманним також є наявність строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. Таке обмеження кримінальної репресії чіткими часовими рамками зумовлюється недоцільністю застосування до винного каральних заходів через значне зменшення суспільної небезпечності кримінального правопорушення у зв'язку зі спливом тривалого строку з моменту його вчинення. Не викликає сумніву, як стверджує Є.О. Письменський, що вчинення злочину має обов'язково каратися навіть після спливу певного проміжку часу з моменту його вчинення. Однак це не означає, що погроза застосування покарання повинна супроводжувати людину все її життя. Керуючись принципом гуманізму, держава у зв'язку із закінченням установлених строків давності вибачає порушника кримінально-правової заборони, надає йому можливість залишитися повноцінним членом суспільства [14, с. 132–133]. Однак є і такі кримінальні правопорушення, до яких у силу значної суспільної небезпеки не застосовується давність. Такі кримінально-карні діяння спрямовані проти основ національної безпеки України, проти миру та безпеки людства (ст. 49 КК України) [9].

Також проявом гуманізму є зворотна дія закону про кримінальну відповідальність, що покращує правовий статус осіб, яких притягають до кримінальної відповідальності. Така дія закону у часі не поширюється на положення законодавства, що криміналізують діяння, посилюють кримінальну

відповідальність або іншим чином погіршують становище особи.

Гуманність при призначенні конкретного виду та міри покарання проявляється в економії кримінальної репресії з тим, щоб мінімізувати негативний вплив на особу, яка притягається до кримінальної відповідальності. Це виявляється, як стверджують Ю.С. Резнік та І.В. Жидких, у законодавчому положенні, згідно з яким більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатнім для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень. У цьому контексті слід погодитись із позицією, згідно з якою призначене з порушенням принципу гуманізму покарання, заподіюючи надмірні страждання засудженому, перетворює в очах громадськості зі злочинця у жертву, викликаючи співчуття замість засудження його злочинної поведінки, а це деформує правосвідомість і перешкоджає досягненню мети загальної превенції [15, с. 198–199].

Мінімізувати кримінальну репресію також можна за рахунок застосування таких кримінально-правових механізмів як звільнення від кримінальної відповідальності та (або) відбування покарання. Більше того, вже призначене покарання може бути замінене на більш м'яке за наявності конкретних показників, які свідчать про можливість виправлення винної у кримінальному правопорушенні особи з меншим застосуванням до неї кримінальної репресії. У будь-якому випадку перегляд рішень, які передбачають кримінальну відповідальність, за зверненням обвинуваченого (засудженого) не повинен допускати погіршення правового стану такої особи, що також є проявом гуманізму.

Системність є четвертим критерієм справедливості кримінальної відповідальності. З цього приводу абсолютно доречно зауваження зробив Дж. Розл. Мислитель зазначив: «Цілком можливо уявити таку ситуацію, коли соціальна система несправедлива, хоча жоден із її інститутів, взятий окремо, не є несправедливим. Несправедливість є наслідком того, як вони скомбіновані в єдину систему. Один інститут може заохочувати і виправдовувати якраз ті очікування, які заперечуються або ігноруються іншим. Ці відмінності досить зрозумілі. Вони просто відображають той факт, що в оцінці інститутів ми можемо розглядати їх у широкому або вузькому контекстах» [16, с. 63–64].

Так само можна визначати і справедливість кримінальної відповідальності. Вона є якісним показником взаємодії усіх елементів системи кримінальної відповідальності, де справедливість є результатом їх злагодженої роботи. Говорячи про справедливість, варто оцінювати як систему загалом (кримінальну відповідальність у широкому розумінні), так і окремі її елементи (у вузькому розумінні) – кримінальне право, кримінальний процес і кримінальне виконавче право. Кожна із зазначених галузей права націлена на виконання своїх (унікальних) функцій

і завдань, чим втілює у життя певну частину кримінальної відповідальності. Кожна зі згаданих галузей права має бути справедливою, враховуючи ті завдання, які ставляться перед нею. Проте сумарний результат такої діяльності також має відповідати вимогам справедливості.

Щоб краще з'ясувати місце та роль справедливості у системі кримінальної відповідальності, слід більше уваги приділити самій системі. Слово «система» означає певний порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємозв'язком частин чого-небудь, що функціонує [1, с. 1320; 8, с. 430]. У загальній теорії систем вказане поняття визначають як відмежовану від зовнішнього середовища сукупність взаємозв'язаних частин (компонентів), яка володіє якісно вищими та складнішими властивостями порівняно із сумою властивостей її частин і характеризується певним складом (набором) компонентів, певним способом їх взаємодії [6, с. 10]. Звідси можна зробити висновок, що систему кримінальної відповідальності варто визначати, виходячи зі складу такої системи, внутрішніх зв'язків між її елементами та характеру функціонування як цілісної одиниці.

Першою характеристикою системи кримінальної відповідальності є її склад. Він відіграє роль змістовної властивості системи та представлений як певний набір компонентів (частин, елементів). Однак не варто ототожнювати функцію системи із простою сумою характеристик її елементів. Система є дечим більшим, що проявляється у її інтегративності. Така якість системи, як стверджує І.М. Дудник, означає наявність таких її властивостей, які повністю не притаманні жодному з її елементів, не зводяться до простої суми властивостей її елементів. Вони є якісно вищими й більш складними за таку суму [6, с. 10, 16].

Інтегративна властивість системи кримінальної відповідальності проявляє себе через можливість здійснювати повноцінний регулятивний вплив на суспільні відносини у галузі кримінальної відповідальності з тим, щоб виконати її завдання. Однак такий вплив системи на суспільні відносини має бути здійснений із дотриманням вимог справедливості. Саме справедливість є критерієм допустимості застосовуваних методів правового регулювання для досягнення завдань кримінальної відповідальності та є відображенням інтегративної властивості системи кримінальної відповідальності.

Поява таких рис системи є результатом «об'єднання» спільних властивостей різних галузей права, що є її елементами – кримінального права, кримінального процесу та кримінально-виконавчого права. Однак варто зазначити, що кримінальна відповідальність регулюється ще й іншими галузями права (з питань відшкодування завданої шкоди, міжнародного співробітництва тощо). Це пояснюється системністю права загалом та його функціонування як єдиного механізму, незалежно від галузевого спрямування тих чи інших завдань, які ставляться перед ним. Вони доповнюють одна одну й справ-

ляють значно більший регулятивний ефект, ніж поодиноці.

Більше того, важливо звернути увагу на зв'язок права та науки. Система кримінальної відповідальності саме тоді буде ефективно виконувати поставлені перед нею завдання, коли її діяльність буде ґрунтуватися на наукових дослідженнях. Саме за рахунок тісної взаємодії наукової бази, законодавства та практики його застосування можна створити справді дієву, а головне справедливу систему кримінальної відповідальності, яка захищатиме як суспільство від кримінальних правопорушників, так і особу (особистість) від несправедливого кримінального переслідування.

Також у кримінальній відповідальності та її структурних елементах спостерігається фрактальність системи права, тобто закарбованість в елементарних одиницях системи властивостей і характеристик, притаманних такій системі як цілому, вони й складають її якісну специфіку [3; 2, с. 149]. Саме за рахунок фрактальності відбувається екстраполяція ідеї справедливості права на систему кримінальної відповідальності з її галузями, інститутами та окремими нормами права.

Для елементів системи кримінальної відповідальності характерний певний порядок їх розташування. Місце тієї чи іншої частинки у системі не є випадковим. Воно визначається, виходячи з функціонального спрямування такого елемента і зв'язків з іншими частинами цілого. У системі кримінальної відповідальності розташування кожного з її складників зумовлене регулятивним впливом на суспільні відносини з приводу кримінальної відповідальності, що проявляє функцію такого елемента (чим ефективніший регулятивний вплив на суспільні відносини, тим важливіше місце такого елемента у системі); внутрішньосистемними зв'язками з іншими галузями права – як результат їх кооперації та взаємодії у виконанні завдань кримінальної відповідальності (як функції системи загалом) [18, с. 24–25].

Далі автор пробує перейти до внутрішніх зв'язків між елементами системи кримінальної відповідальності. Зв'язки між компонентами системи завжди є суттєвими та органічними. Це означає, що ці зв'язки є проявом внутрішньої функціональної суті її складників і відображують зміст, цільову спрямованість розвитку системи загалом [6, с. 9]. Більшість зв'язків у системі є виразом внутрішньої суті окремих галузей права. Як властивості, так і функції певної галузі права всередині системи кримінальної відповідальності є відображенням їх внутрішньої суті, де властивості визначають їх основні функції – закріплення підстав кримінальної відповідальності, передбачення порядку притягнення до неї, відбування покарань тощо. Саме для реалізації таких функцій кримінальної відповідальності формуються внутрішньосистемні зв'язки між елементами.

У системі кримінальної відповідальності внутрішні зв'язки між її елементами можна побачити як по горизонталі, так і по вертикалі. Горизонтальні зв'язки між галузями права проявляються

у їх координації, яка має місце на різних етапах функціонування системи. Зокрема, кримінальне право на підставі об'єктивних і суб'єктивних чинників криміналізує ті чи інші суспільно-небезпечні діяння та визначає міру відповідальності за них. Далі кримінальне процесуальне право, виходячи з підстав притягнення до кримінальної відповідальності, розробляє чітку процедуру застосування до конкретної особи того чи іншого виду та міри покарання за вчинене кримінальне правопорушення. У випадку, якщо обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, буде передбачено конкретне покарання, то у дію вступає кримінальне-виконавче право. Воно регламентує порядок та умови виконання (відбування) призначеного покарання. На кожному з етапів кримінальної відповідальності проявляється кооперація вказаних галузей права, де одні зумовлюють роботу інших та доповнюють одна одну.

Вертикальні зв'язки всередині структури проявляються у субординації. У системі кримінальної відповідальності вона проявляється як у самих галузях права, де інститути та окремі норми права не повинні суперечити один одному та галузі права загалом, так і субординації таких галузей Основному Закону держави – Конституції і міжнародним договорам. Таким чином внутрішні зв'язки між елементами системи кримінальної відповідальності проявляють вимогу справедливості не тільки щодо галузей права як самостійних одиниць (їх справедливості), а й щодо взаємодії таких елементів системи. При чому як координація, так і субординація галузей права не повинні протирічити справедливості кримінальної відповідальності.

Склад системи кримінальної відповідальності, послідовність розташування її елементів, характер їх зв'язків і взаємодії разом розкривають таку характеристику системи як її структура. Вона існує лише в межах системи кримінальної відповідальності, а всі зміни, які відбуваються всередині неї, так чи інакше впливають на саму структуру. Також вона є результатом відображення певних суспільних відносин, що і зумовлює необхідність її характеристики як справедливої. Вимога справедливості кримінальної відповідальності зумовлює її внутрішню організацію як системи – характер і спосіб взаємодії її елементів. Попри це така організація не є фіксованою, а постійно змінюється та вдосконалюється залежно від тих чи інших процесів як всередині структури, так і через зовнішні чинники. Говорячи про організованість структури кримінальної відповідальності, слід мати на увазі такий характер і спосіб взаємодії її елементів, який забезпечує їх упорядкованість, координацію та ієрархію внутрішніх зв'язків, що сприяє постійному розвитку структури і відображає міру її досконалості. Справедливість відіграє роль ціннісного критерія організованості структури кримінальної відповідальності, який визначає вектор розвитку такої системи та обмежує можливі зміни в структурі кримінальної відповідальності, які попри їх ефективність чи доцільність не сприймаються суспільством як справедливі.

Відтак саме структура системи кримінальної відповідальності та певний спосіб її організації визначає її емерджентні властивості – можливість здійснювати повноцінний регулятивний вплив на суспільні відносини у галузі кримінальної відповідальності їх охорону від кримінальних правопорушень, загальну та спеціальну превенцію, виховання, а також зниження рівня кримінальних правопорушень і його утримання на мінімально можливому рівні для забезпечення безпеки людини, суспільства, держави. Такі властивості проявляються у тому, що тільки разом – структурні елементи, здатні утворити систему. Окремо взятий її елемент не може забезпечити кримінальну відповідальність, так само як «жодна із частин літака не може літати, а літак однак літає» [20, с. 45–46].

Завершальним аспектом системності кримінальної відповідальності є її функціонування як цілісної одиниці – зовнішні зв'язки системи як цілого. Кримінальна відповідальність у такому аспекті є різновидом юридичної відповідальності у публічному праві, що знаходить нормативне закріплення у вигляді інституту права. Вона є органічним складником механізму правового регулювання юридичної відповідальності у публічному праві, в межах якої відбувається цілісне та логічно завершене регулювання суспільних відносин у сфері кримінальної відповідальності.

Виходячи з такої ролі кримінальної відповідальності як регулятора суспільних відносин, визначається і її функціональне призначення. Зокрема, як стверджує В.О. Джуган, мета юридичної відповідальності визначає такі її функції: превентивну, каральну, відновлювальну, регулятивну, виховну. Превентивна функція є засобом попередження правопорушень. Каральна функція становить реакцію суспільства в особі держави на шкоду, заподіяну правопорушником. Виховна функція спрямована на виховання правопорушника, а компенсаційна – на компенсацію заподіяної шкоди. Завданням регулятивної функції є регулювання суспільних відносин. Для дієвості тієї чи іншої функції при її реалізації важливою є її взаємодія з відповідним елементом механізму правового регулювання, який посилює досягнення мети юридичної відповідальності [5, с. 59].

Як доречно звертає увагу В.В. Середюк, зі зміною суспільних, економічних, політичних умов напрями впливу юридичної відповідальності не залишаються незмінними. Новітнім, на думку науковця, є розуміння юридичної відповідальності як ланки, яка єднає особу із суспільством, вказуючи у цьому контексті на інтегративну функцію юридичної відповідальності [21, с. 67]. Таким чином шляхом реалізації інтегративної функції мета юридичної відповідальності трансформується з карально-превентивного вектору на гарантійно-захисний. З цієї точки зору метою юридичної відповідальності є збереження правопорядку, правомірних суспільних відносин, гарантування законності, правової стабільності, забезпечення дотримання прав і свобод, пропаганда правомірної поведінки [17].

Проте, як звертає увагу В.В. Середюк, правова комунікація виникає лише у випадку, якщо суб'єкти права співвідносять свою поведінку із належними їм правами та обов'язками, якщо відбулося прийняття і засвоєння норм, які зв'язують соціальну систему в ціле. Щоб таке засвоєння правил соціуму відбулося належним чином, важливу роль відіграє справедливість. При чому справедливість як соціальних норм загалом, так і справедливість відповідальності – способу повернення особи після правопорушення назад у правове поле. Таким чином, інтегративна функція кримінальної відповідальності полягає в ефективній роботі справедливого механізму повернення особи у належне правове поле та відновлення правового порядку після вчинення нею кримінального правопорушення.

Функціональне призначення кримінальної відповідальності полягає у її особливій взаємодії як цілісної одиниці всередині механізму правового регулювання юридичної відповідальності у публічному праві, що є однією з основних інституційних форм суспільного контролю за суб'єктами в межах правового порядку, де відбувається цілісне та логічно завершене регулювання суспільних відносин у сфері кримінальної відповідальності, метою якої є ефективна робота справедливого механізму повернення особи у належне правове поле та відновлення правового порядку після вчинення нею кримінального правопорушення.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі **висновки**:

1. Справедливість кримінальної відповідальності потрібно визначати, виходячи з декількох правових площин – вертикальної (ієрархічної) та горизонтальної. Перший вимір розкриває розвиток і конкретизацію ідеї справедливості із загальноправового рівня до безпосередньо окремих інститутів і приписів тієї чи іншої галузі права (галузі кримінального права, кримінального процесу чи кримінально-виконавчого права). Другий – як результат взаємодії трьох галузей права на шляху до виконання завдань кримінальної відповідальності.

2. Кримінальна відповідальність у розумінні її справедливості має відповідати таким критеріям, як рівність, індивідуалізація відповідальності, гуманність і системність.

3. Справедливість кримінальної відповідальності є змістовною характеристикою функціонування норм кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, а також їх взаємодії як цілісної системи із тим, щоб забезпечити рівність, індивідуалізацію та гуманність відповідальності з метою повернення особи у належне правове поле та відновлення правового порядку після вчинення нею кримінального правопорушення.

Серед перспективних напрямів подальших розвідок можна назвати такі: 1) справедливість запровадження корпоративної кримінальної відповідальності в Україні; 2) критерії запровадження справедливої корпоративної кримінальної відповідальності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Винограй Э.Г. Основы общей теории систем. Кемерово : Кемеровский технологический ин-т пищевой промышленности, 1993. 339 с.
3. Воронин М.В. Структура норм права как проявление системности права. *Вестник пермского ун-та. Юридические науки*. 2012. № 4(18). С. 14–23. URL: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/vypusk-4182012/21-2010-12-01-13-31-58/-4-18-2012/312-voronin-struktura-norm-prava-kak-proyavlenie-sistemnosti-prava>.
4. Горелик А.С. Принцип справедливости в уголовном праве: сфера действия и законодательное определение. *Реализация принципа справедливости в правоприменительной деятельности органов уголовной юстиции: сб. науч. ст.* 1992. С. 3–13.
5. Джуган В.О. Институт юридической ответственности как элемент системы права: взгляды современных ученых. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 3. С. 56–61.
6. Дудник І.М. Вступ до загальної теорії систем : посібник. Полтава, 2010. 129 с.
7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
8. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови. Харків : «ФОЛІО», 2002. 543 с.
9. Закон України «Кримінальний кодекс України» від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n11>.
10. Закон України «Кримінальний процесуальний кодекс України» від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n387>.
11. Кабышева Е.В. Принцип справедливости в системе принципов уголовного права России. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. № 4. С. 117–126.
12. Медведева М.А., Воронкова Н.В. Соотношение категорий «справедливость» и «наказание». *Идеи и идеалы*. т. 2. 2012. № 2(12). С. 27–34.
13. Марчук В.В. О реализации идеи справедливости при квалификации преступлений. *Право и демократия : межвуз. сб. науч. тр. Белорус. гос. ун-т и др.* 2014. Вып. 25. С. 241–257. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/101233/1/Марчук.pdf>.
14. Письменський С.О. Звільнення від покарання у зв'язку з давністю притягнення до кримінальної відповідальності: проблеми вдосконалення законодавства та практики його застосування. *Слово національної школи суддів України*. 2013. № 2(3). С. 132–138.
15. Резнік Ю.С. Співвідношення принципів гуманізму та справедливості при призначенні покарання. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 196–204.
16. Ролз Дж. Теория справедливости. Перевод с английского / Научный редактор издания проф. В.В. Целищев. Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. 507 с.
17. Середюк В.В. Інтегративна функція юридичної відповідальності. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. С. 5–14. URL: <http://lclaw.knu.ua/index.php/arkhiv-meriv/2-7-2014/item/164-intehratyvna-funktsiya-yurydychnoyi-vidpovidalnosti-serediuk-v-v>.
18. Скоромний Д.А. Правове регулювання прийняття кримінальних процесуальних рішень : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2018. 242 с.
19. Степаненко О.В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві

України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 249 с.
20. Тарасенко Ф.П. Прикладной системный анализ : учебное пособие. Москва : КНОРУС, 2010. 224 с.

21. Lang W. Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*. Nauki Humanistyczno-Społeczne. 1969. Zeszyt 37. Prawo 9. С. 51–70.

Скромний Д.А. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ВИМОГА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню справедливості в межах кримінальної відповідальності. Вона розглядається через призму чотирьох критеріїв справедливості у правовому вимірі: рівності, індивідуального підходу до вирішення ситуації правової невизначеності (відмінності), гуманності та системному характері справедливості. Кримінальна відповідальність досліджується як комплексне явище, яке охоплює як матеріальні, так і процесуальні аспекти кримінальної відповідальності.

Автор зазначає, що справедливість кримінальної відповідальності загалом потрібно визначати, виходячи з вертикальної (ієрархічної) та горизонтальної правових площин. Перший вимір розкриває розвиток і конкретизацію ідеї справедливості із загальноправового рівня до безпосередньо окремих інститутів і приписів галузі права. Більш детально імперативні зв'язки справедливості кримінальної відповідальності прослідковуються на трьох рівнях взаємодії: галузевому, національному (державному) та глобальному (міждержавному). Другий – розкриває справедливість як результат взаємодії галузей права на шляху до виконання завдань кримінальної відповідальності. Зміст горизонтальних зв'язків між галузями права в аспекті кримінальної відповідальності більш детально розкривається за допомогою наведених критеріїв справедливості у правовому вимірі.

Також у статті зроблено висновок стосовно ролі справедливості у рамках кримінальної відповідальності. На думку автора, вона є змістовною характеристикою функціонування норм кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, а також їх взаємодією як цілісної системи з тим, щоб забезпечити рівність, індивідуалізацію та гуманність відповідальності з метою повернення особи у належне правове поле та відновлення правового порядку після вчинення нею кримінального правопорушення.

Ключові слова: критерії справедливості, кримінальна відповідальність, системний характер справедливості.

Sokromnyi D.A. JUSTICE AS CRIMINAL LIABILITY REQUIREMENT

The article is devoted to the study of justice within the framework of criminal liability. It is considered through the lens of four criteria of justice in the legal dimension: equality, individual approach to solving the situation of legal uncertainty (difference), humanity and systematic nature of justice. Based on the goals of the article, criminal liability is investigated as a complex phenomenon that covers both material and procedural aspects of criminal liability, which is conditioned by the systematic nature of justice. The justice of criminal liability is generally determined on the basis of several legal planes. The first dimension reveals the development and concretization of the idea of justice from the common law level to directly separate institutions and prescriptions of the field of law (criminal law, criminal procedure or penal law). In more detail, the imperative links of criminal justice are traced to three levels of interaction: sectoral, state and global (interstate).

The second dimension – reveals justice as a result of the interaction of the branches of law on the path to criminal responsibility. The content of the horizontal links between the branches of law in the aspect of criminal liability is disclosed in more detail by the following criteria of justice in the legal dimension. The criterion of equality, within the framework of criminal liability, is conditionally divided into two aspects – equal rules for all and equal opportunities. The uniformity of the rules provides the same binding legal provisions on criminal liability for all and consistent practice of its application. Equal opportunities for persons are disclosed as provided by law for the ability of each person to exercise their rights and legitimate interests, as well as the state-guaranteed absence of obstacles to their implementation. The second criterion – is the individualization of responsibility. This criterion implies that a person's liability for a criminal offense must be based on a complete, comprehensive and impartial investigation within a reasonable time of all circumstances relevant to making a fair decision and its implementation.

The third criterion for justice of criminal responsibility is humanity. It is revealed as a moral aspect of justice and manifests itself in a value-based approach to the perception of human beings, honor, dignity and integrity of security. This approach to criminal responsibility prohibits the application of inhuman and degrading punishment to the person, the purpose of punishment and criminal measures cannot be to inflict pain or suffering on the person, etc. Systematicity is the fourth criterion for justice of criminal liability. It is a qualitative indicator of the interaction of all elements of the criminal liability system, where justice is the result of their concerted work.

The article also concludes on the role of justice in criminal liability. According to the author, it is a meaningful characteristic of the functioning of the rules of criminal, criminal procedural and penal law, as well as their interaction as a coherent system in order to ensure equality, humanity and individualization of responsibility, to return the person to the proper legal field and restoring the legal order after committing a criminal offense.

Key words: criteria of justice, criminal liability, systemic nature of justice.